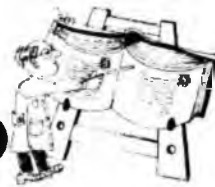

מיתודה

ההיגד הפולקולורי – דרך לעידוד הקריאה

מאת : אליעזר מרכוס

הרבו לדבר ולכתוב אצלנו על הבעיות הכרוכות בעידוד הקריאה בקרב ילדים טעוני טיפוח. ספרי־קריאה טרם חדרו לבתים רבים בישראל — מסיבות רבות ומגוונות: סיבות תרבותיות (הורים אנאלפבתיים, הורים שאינם קוראים עברית, הורים שאינם נזקקים לספר כחלק ממערכת תרבותם, וכו'), סיבות כלכליות (שתלכנה ותחרפנה בימים אלו — כשמחירו של ספר הופכו למצרף מותרות) וסיבות אחרות. נראה לי כי במסגרת החיפושים אחר דרכים לקרב את הספר אל הילד, זנחנו לחלוטין את אחת הדרכים החשובות לקרוב בית ההורים יוצאי ארצות האיסלם אל ספרים שיביאו להם משהו מרוח התרבות אליה הם קשורים בכל נימי נפשם. בארצות אלו, במשך דורות רבים, לא היה הספר מקור חינוך, בידור והנאה כבארצות המערב. אמנות הקריאה הייתה נחלת מעטים, אלו שקראו עברית הסתפקו בקריאת ספרות דתית בעיקרה. התפתחה כאן תרבות פולקלורית מסועפת — מנהגים, הוויי, לבוש, מאכלים, ספרות עממית (מעשיות, אגדות, שירי־עם, משלים ופתגמים, בדיחות ומהתלות), אמנות עממית (של קודש ושל חול), מוסיקה עממית, רפואה עממית ועוד. סיפור־העם לגווניו ולצורותיו היה מקור בידור וחינוך לגיטימי ורבי־ערך. בחברה שיש בה זמן, שאין בה טכנולוגיה מפותחת, הקובעת את קצב חייה — לסיפור יש ערך רב. הסיפור העממי היה חלק מהווי המשפחה הפטריארכלית. בהזדמנויות שונות התפתחו ההיגוד והמסירה של סיפורי־העם; בערבים — עת הת־כנסה המשפחה בביתה, בחגים, בשבעת ימי משתה כלולות, בעת ניחום אבלים (וראה ספר כ"חיבור יפה מן הישועה" לרבנו נסים מקיריאן, טוניס, מאה 11 — כולו בנוי על "סיפורי נחמה"), בעת דרשה של הרב ובהזדמנויות שונות אחרות. אמנות ההיגוד פותחה בשני מישורים: במסגרת המשפחתית — כאשר אחד מראשי המשפחה (סב, אב, דוד) היה ידוע כמספר מובהק, והמשפחה חיכתה בקוצר־רוח

לחלקו המרתק במהלך הערב, המסיבה, החג. במסגרת הקהילתית — היו מספרים-אמנים אשר היו מוזמנים בהזדמנויות שונות וידעו לרתק קהל גדול בסיפוריהם. היו אלו אנשים בעלי זיכרון מצויין, רפרטואר עשיר, כשרון דרמטי, יכולת אימפרוביזציה — ובכוחם היה לכבוש את הקהל, לעניינו ולבדרו. כשהאמצעי הקומוניקציה היו כה דלים בארצות האיסלם אין פלא שאמנות ההיגוד בדומה למוסיקה העממית, כבשו מקום מרכזי הן בקרב היהודים, הן בקרב העמים בקרבם ישבו.

גם הרפרטואר היהודי הפך להיות דואליסטי: מחד גיסא — גלגולי סיפורים ומוטיבים אשר מקורם בספרות היהודית הדתית (תלמוד, מדרשים ועוד) ומאידך גיסא — סיפורים (בעיקר מעשיות שהן באופיין אוניברסליות) שנפוצו בקרב הערבים עמם היו ליהודים יחסים כלכליים, חברתיים, תרבותיים. נוצרו הרבה "סיפורי תערובת" (קונגלומרטים, בשפה המקצועית) אשר יש בהם יסודות יהודיים וערביים ממוזגים זה בזה, לעתים ללא היכר.

אחת הסכנות בתהליך החינוכי האינטנסיבי שעוברים הילדים טעוניהטיפוח (ועל כך עמדו חוקרים רבים) היא עקירה מוחלטת של הילד מתרבות בית הוריו, התנכרות לקרקע גידולו — ודבקות קיצונית, עיוורת, בכל החדש שמביאה עמה "תרבות בית-הספר" (מה היא בעצם?). הדבר גורם ללבנטיניות, להתפארות חיצונית בסמלי התרבות (תלבושת, עריכת חתונה שבמרכזה תזמורת ג'אז רועשת, וכו') בלי הפנמה של התרבות עצמה. הבעיטה בבית-ההורים, פריקת עול איסוריהם — אינה בהכרח התערות מהירה בתרבות המערב, אלא על פי רוב בריחה נחפזת אל הנוצץ, כשבמוק-דם או במאוחר עולה שאלת "לאן" הקלסית במהדורתה החדשה.

על ביה"ס לסייע במציאת דרך-ביניים בין תרבויות שונות: מחד-גיסא — יש להקנות כושר חשיבה מופשטת, לעודד ספקנות וביקורתיות כשלבי הכנה לגישה מדעית, להכשיר את הבסיס לספציאליזציה מקצועית, לקרב את הילד לקלסיקה של ספרות הילדים (ומאוחר יותר ספרות המבוגרים) המערבית. מאידך-גיסא — יש לסייע לילד לדעת את תרבות הוריו, להיות גאה במנהגיהם, במאכליהם, בסיפוריהם, דבר שסייע לשמירת בטחונו העצמי של הילד והרגשת השתייכותו למשפחה, ל"חמולה", אפילו לעדה. כשם שאין עדיפות לפולקה על ריקוד תימני, לסופגניות על בורקס, לנוסח תפילה זה על אחר, כן אין עדיפות לאגדה יפנית או פולנית על אגדה תימנית או פרסית, למעשייה מזרח-אירופית על מעשייה צפון-אפריקאית.

הסיפור העממי המזרחי (כמו זה שביידיש) עדיין לא מת: הקולנוע, הטלביזיה, מחישים את גסיסתו. אך אם זה הקריטריון הבלעדי — כמה קוראים יש לספרות יפה מקורית? על המורה להכיר את סיפורי-העם (ובאמצעותם חלק מהתרבות) של הורי תלמידיו, למען שתי מטרות מרכזיות:

1. סיפור העם הינו מכשיר להכרת העדה, מבטא את ה"אני" שלה בנאמנות רבה, את אמונות-העם, דרכי החשיבה, הדמיון, עולם האסוציאציות. לכך אפשר לקשור את דברי פרופ' פרנקנשטיין (במאמרו "בית-הספר ללא הורים"): "יש

משמעות להוראה רק במידה שהיא מבוססת על הכרת הדפוסים התרבותיים והרקע המשפחתי הקובעים את האסוציאציות של הילד ואת תגובותיו".
מתוך סיפור-העם צפים ועולים הווי, מנהגים (חתונה, ברית-מילה, קבורה ואבל, חגים, לבוש, אוכל) — אשר יש חשיבות להכרתם ע"י המחנך.

2. הכרת סיפורים ומנהגים עממיים מאפשרת שילוב חלק מהם (תוך בירור ולעתים עיבוד ועידון) בעבודה החינוכית. סיפורים מקומם אינו רק בחוג לפולקלור הבנוי על "עבודת שדה", איסוף, רישום, עריכה — גשר בין תרבות ההורים לבית הספר, סיפורים יכולים להשתלב ב"קבלת שבת" (הבאת הורה-מספר) בחגים, בהוראת לשון, ספרות, הסטוריה, גאוגרפיה ועוד. על התלמידים להכיר ספורי עדות שונות כדי להכיר יופי, מסורת, מסתורין — הזרים להם.
לסיפור העממי של יוצאי ארצות האיסלאם כמה תכונות שקופות ומאפיינות :

1. הגבור בסיפורים רבים הינו רב, קדוש. יש צורך עצום בהזדהות עם בעל כאר"י זמה דתית. עצם היות אדם בעל תואר דתי — מביא לאבדן יכולת הבחנה או שיפוט לגבי מעשיו (לכך יש חשיבות כשמדובר בחינוך ערכי ובעיוות ערכים).

2. סיפורים רבים עוסקים בעימות בין יהודים לגויים. חלקם עוסקים בקולקטיב ובמנהיגו (עלילות דם, גזירות, הצלה פלאית של קהילה) וחלקם בפרט, כגון: היהודי הפקח מנצח את הגוי הטפש. גם כאן יש אפשרויות לאקטואליזציה ולמודעות לגבי מטען רגשי אותו יונקים הילדים בבית הוריהם.

3. בסיפורים אלה היסוד העלילתי דומיננטי: אין כמעט תאורים, אין הדגשה לצדדים פילוסופיים או פסיכולוגיים שבסיפור. ריבוי של פעולות ופעלים מאפיין את הסיפור העממי של היהודים יוצאי ארצות האיסלאם. הסיפורים מצטיינים בפשטות סגנונית מחד-גיסא ובאריכות רבה, נטייה לפרט ולהסביר כל שלב, נטייה להאריך במוסר ההשכל ולהסביר אפילו סיפורים הומוריסטיים — מאידך-גיסא.

4. הווי החיים המזרחי משתקף בסיפורי-העם: החיים בחמולה, שיתוף פעולה כלכלי, נישואי קרובים; העקרות — הגדולה בצרות. בן זכר — שיא השאיפות; ההורים משיאים את ילדיהם; טקס החתונה מגוון, ארוך, וכו'. הסיפורים ספוגים בהווי דתי: מקומות התרחשות אופייניים — בית כנסת, ישיבה. לרב — סמכות בלעדית. יש ימי חג מיוחדים (ה"מימונה", "פורים קטן" של קה"ל-לה); יש הבדלים חשובים גם בתחום הערכי: דרכי אבל קיצוניות, אמוציונליות רבה — בניגוד לאיפוק האירופי. אמונות עממיות (עין-הרע, קמיעות, שדים); כבוד המשפחה והגנה עליו; דברי-שבח הנחשבים בעיני בן התרבות המערבית כ"חנופה"; מקום חשוב יש לשבועה בחיי הפרט והקהילה; גישה פאטליסטית ("הילד נולד עם ככר לחמו מעל לראשו" — פתגם יהודי תימני); יחס גלוי-לב ללידה ולענייני מין.

השאלה העומדת לפנינו היא : היש חומר מוכן, מודפס — שאפשר לרכשו לספריית בית-הספר כך שיעמוד לרשות המורים והתלמידים ? אנסה להצביע ברשימה זו רק על מבחר קבצי סיפורי-עם של עדות ישראל שיצאו אחרי קום המדינה. קיים בחיפה ארכיון הסיפור העממי (אסע"י) שמייסדו ומנהלו הוא פרופ' דב נוי ומקומו במוזיאון לאתנולוגיה ולפולקלור, רח' ארלוזורוב 19. בארכיון זה מצויים יותר מ-10,000 סיפורי-עם שנרשמו ע"י מתנדבים (ביניהם תלמידים רבים) מפי מספרים בני כל עדות ישראל. נושאי הסיפורים רבים ומגוונים, חלקם בלשון עלגת ואחרים — בלשון ספרותית, כפי שסופרו. חלק גדול מהסיפורים נמצא במרכז לחקר הפולקלור שבאוניברסיטה העברית בירושלים, מבין סיפורים אלו (+ סיפורים של אספנים פרטיים) יצאו לאור בדפוס כ- 1,500 סיפורי-עם אשר רבים מהם ימצאו הילדים והמורים עניין. מן הראוי לייחד בספריית כל בית ספר מדור לקבצים אלו ולעודד את הקריאה בהם*.

ארכיון הסיפור העממי עצמו הוציא קבצים רבים, ספרים וחוברות — בחלקם מבחר סיפורים משל עדות שונות, בחלקם — מוקד-שים למבחר סיפורים משל עדה אחת : כל שנה יוצא קובץ "חדש חדש סיפורים" — 12 סיפורים נבחרים מבין אלו שנרשמו באותה שנה (עד כה יצאו קבצים לשנים 1961 — 1970). הסיפורים, כבכל כתבי אסע"י מלווים בתולדות הרושמים, המספרים, הערות מדעיות-השוואתיות מפתחות שונים וכן מאמרים על איסוף סיפורי-עם שהופיעו בעתונות.

קבצים אחדים מיוחדים בכך שהרושם-המלקט הוא אחד בעוד המספרים רבים ומגוונים. כאלו הם הקבצים :

"האילן שסג דמעות" בעריכת י. אביצוק, שרשם רוב סיפוריו בקרית-מלאכי.
"ששים ספורי עם מפי מספרים באשקלון" ו**"מדור לדור"** — שני קבצים שנלקטו ונערכו ע"י הרושם והמספר זלמן בהרב. קבצים אחרים שהוצאו ע"י אסע"י מיוחדים ללקט סיפורי קהילה, גלות ועדה.

ספרות עם מקהילות אירופיות :

"סיפורי-עם מהונגריה" — גרשון בריבר (14 סיפורים)
"סבתא אסתר מספרת" — י"ח סיפורי עם שרשמה אסתר וינשטיין ז"ל, ממשפחה אשכנזית צפתית.

"אל תאמר נואש" — שבעה סיפורי-עם שרשם הסופר יפרח חביב מפי עליזה אנידג'ר מטאנג'יר, מרוקו הספרדית.

"שבעה ספורי עם" — מרים ישיבה ז"ל (רובם סיפורי עם מרומניה).

"סיפורי עם מבוריסלאוו" — שבעה סיפורים שרשם פישל סידר.

"סיפורי עם מסאנוק" — י"ד סיפורים שנרשמו ע"י ש. ז. פיפע.

"כיבוד אם" — 12 סיפורי-עם מבוצ'אץ' שנרשמו ע"י מלכה גוטר.

"שבע חבילות זהב" — 7 סיפורי-עם מליטא שנרשמו ע"י דבורה פוס.

* בחוברת הבאה יפורסם מאמר על הדרכים לעידוד הקריאה.

סיפורי-עם מקהילות בארצות האיסלם :

"בישישים חכמה" — 40 סיפורי עם מפי יהודי פרס, נרשמו ע"י המורה חנינא מזרחי (מחבר הספר "יהודי פרס").

"הגלימה החדשה של מולא אברהם" — 5 סיפורי-עם מפרס, נרשמו ע"י מ. נחמד.

"הקמע הקדוש" — סיפורי משפחה תימנית, שרשמה הגננת הירושלמית רחל סרי.

שלושה קבצים בעלי יחוד שיצאו ע"י אסע"י הם :

"סיפור ומנגינה בו" — מאיר נוי, חמישה סיפורים ממזרח אירופה והמנגינות השלובות בהם.

"אגדות-עם שומרניות" — י"ב אגדות, רשמן רצון דצקה, מראשי העדה השומרנית בחולון.

"מן המבוע" — 44 סיפורי-עם רשומים ע"י תלמידי בית-הספר האיזורי "מבועים" בנגב. מבואות, מפתחות, והערות בעריכת אליעזר מרכוס. זהו ניסיון ראשון של הוצאת קובץ של מבחר סיפורי-עם שלוקטו ע"י תלמידים מפי הוריהם וקרוביהם.

בעזרת אסע"י, אך בהוצאות אחרות, יצאו קבצים חשובים שמוקדו סביב עדות :
"שבעים סיפורים וסיפור מפי יהודי מארוקו". "שבעים סיפורים וסיפור מפי יהודי טונסיה", "שבעים סיפורים וסיפור מפי יהודי לוב". אלו הם שלושה קבצים חשובים, כולם בעריכת פרופ' דוב נוי, בהוצאת "בתפוצות הגולה", המדור לחקר התפוצות של הסוכנות היהודית. בכל קובץ — מדגם של סיפורים בנושאים שונים משל מספרים שונים בני אותה עדה, מבוא, ביבליוגרפיה, מפתחות, צילומים ולוחות. אין ספק שאלו הם ספרי-מפתח להכרת יהודי צפון אפריקה באמצעות הרפרטואר העממי שלהם.

"הנערה היפיפיה ושלושת בני המלך" — 120 סיפורי-עם מפי יהודי עיראק ; בעריכת דב נוי, בהוצאת "עם עובד". הסיפורים מלווים הערות השוואתיות ויש כאן פסיפס עשיר של המסורת הסיפורית של יהודי בבל.

סדרה הנקראת "יחד שבטי ישראל" בעריכת ברוך רנד, מיוחדת בכך שהינה משוכ-תבת בעברית קלה. מנוקדת, ביוזמתה ובפיקוחה של המחלקה להנחלת הלשון במשרד החינוך והתרבות. כאן 7 חוברות נעימות לקריאה של סיפורים מפי יהודי בבל, מרוקו, פרס, תימן, קורדיסטן, פולין ורומניה. לכל חוברת מבוא הכתוב בצורה פופולרית ומספר על העדה ועלייתה ארצה. בכל ספרון 6—9 סיפורים. הוא מלווה בציורים והערות לסיפורים. הספרונים מלווים בהסברי מלים קשות, דבר המקל מאד על הילד את הקריאה בהן. מנסיוני אני יכול להעיד כי ילדים בולעים בצמא ספרונים אלו ואולי כדאי לתת את הגירוי הראשוני להכרת סיפורי-עם של עדות. דומה להם הספרון "גולה וארץ-ישראל" בעריכת דב נוי, הוצאת "שער" — ספריה בעברית קלה. יש בו 17 סיפורים משל עדות שונות, מלווים בהערות והסברי מלים וייחודו בהתמקדותו בנושא פופולרי והשתקפותו בסיפורי עדות שונות.

בהוצאות אחרות (בחלקן פרטיות) פורסמו סיפורי־עם אשר רובם כונס באסעי״: **״מפי העם״** — קיג׳ סיפורי־עם אשכנזיים בעיקרם (רבים מהם — סיפורים חסידיים), נרשמו ע״י מלכה כהן והוצאו לאור ע״י ״ידע עם״ בלוויית הערותיו של החוקר ח. שוורצבאום.

״בת המלך שהפכה לזר פרחים״ — זהו מבחר של כ־120 סיפורי עם משל יהודי אפגניסטן שנרשמו ונערכו ע״י ז. קורט — מחלוצי רישום סיפורי אסעי״, הוצאת ״יהודית״, ת״א.

״מזקנים אתבונן״ — סיפורים ומעשיות מפי זקני תימן בעריכת מישאל כספי, יצא בהוצאת מדרשת שדה בוקר, כשאת כתב יו״ר הכנסת מר ישראל ישעיהו.

״האוצר״ — לקט של 50 סיפורי־עם ואגדות משל יהודי בבל וקורדיסטן, בעריכת א. בן־יעקב, חוקר ומחנך, מנוקד, מלווה בהערות, בהוצאת ״יבנה״.

״מעשיות עם לבני קדם״ — ספרו של י. מיוחס הכולל מעשיות ספרדיות (בְּעִיקָר פרסיות ותימניות) ויצא בהוצאת ״דביר״.

מפעל מיוחד במינו הינו הלקט **״אוצר המעשיות״** (עד כה — 3 כרכים) בעריכת ראובן נענה, בעל חנות גלנטריה בשוק מחנה־יהודה, אספן ורושם ותיק של סיפורי־עם.

״עדות מספרות״ — ספרו של ד״ר א. שטאל, מקיף לקט סיפורים, מעשיות־עם ופת־גמים ממקורות שבכתב ובע״פ, צורתו נאה, מתאים מאד לעבודה עם תלמידים ויצא בהוצאת ״תרבות וחינוך״.

״הסיפור העממי״ — בעריכת א. מרכוס וא. שטאל, יצא בהוצאת ״הספריה לחינוך משלים״ מכון סאלד, ומיועד למורה ולמדריך. בקובץ י״ח סיפורים וניתוחם, מבוא מודגם על תכונותיו, מקורו ותכליתו של הסיפור העממי, איסוף סיפורי־עם בישראל, סיפורים עממיים ממקורות שבכתב, הצעות לארגון חוג לפולקלור ולפעילות חברתית בתחום הפולקלוריסטי וביבליוגרפיה שימושית.

מן הראוי להזכיר ברשימה זו את קבצי הסיפורים החסידיים של המספר־הרושם דוד כהן (״אגדות מתנגדות״, ״רנת נעורים״ ועוד). כמו כן ראויים לציון קבצים אחדים של סיפורי־עם ערביים בעברית (מלבד מפעלו המונומנטאלי של פרופ׳ ריבלין — תרגום ״אלף לילה ולילה״, כ״ד כרכים). קבצים אלו מאפשרים השוואה ובדיקת השפעת הספרות העממית הערבית על סיפורי־עם של יהודים יוצאי ארצות האיסלם: **״משיחות ערב״** — א. ברש, הוצאת ״מסדה״.

״בדרך לארץ האושר״ — מ. סתוי (אבו־נעמן), הוצאת י. שרברק.

״סיפורי ערב״ — דאוד אל נטור (אליהו נאוי), הוצאת ״ספרית מעריב״.